

Udaolu: Ezi Ngwa Oṛụ N'ebe Ntolite Asụsụ Na Ederede Igbo Dị

Nke Si N'Aka

Okere, Florence Olachi

Department of Linguistics and Nigeria Languages
Alvan Ikoku Federal College of Education, Owerri
olaedo1976@gmail.com

Na

UCHENNA STELLA OKWARA

Department of Linguistics and Nigeria Languages
Alvan Ikoku Federal College of Education, Owerri
ucheobi1981@gmail.com

Ụmịedemede

Nchọcha a bụ maka ụdaolu: ezi ngwa oṛụ n'ebe ntolite asụsụ na ederede Igbo dị. Nsogbu nchọcha a nwere bụ a naghị etinye akara ụdaolu na amaghị nke e riri n'ihe gbasara akara ụdaolu n'ederede Igbo n'ebe imirikiti ndị odee Igbo dị iche iche nọgasị. Mbunuche nwa nchọcha bụ ịchọputa mkpa akara ụdaolu dị n'ebe asụrụasụ na ederede Igbo dị, imata ma e nwere mkpuruụda ndị kwesiri na ndị na-ekwesighi itinye akara ụdaolu na ha, ịchọputasị akara ụdaolu digasị iche iche e nwere, tinyere imata ma e nwere ka a ga-esi mata mputara okwu Igbo ụfọdụ bündi nwere otu nsupe n'etinyeghi ha akara ụdaolu maobu deputa mputara ha n'asụsụ Bekee. A gbasoro usoro oḅa akwukwọ mee nchọcha a. Oke mgbagwoju anya mkpuruokwu Igbo ụfọdụ bündi nwere otu nsupe na-ebute n'ederede Igbo kpaliri mmuo nwa nchọcha n'ihoro isiokwu a. Nwa nchọcha gbasoro atutu akuku nnoroonwe wee mee nchọcha a. A

chọputara na e nweghi ka a ga-esi mata mputara okwu Igbo ụfọdụ nwere otu nsupe ma ọbughị site n'enyemaka akara ụdaolu. Ọzọ abụrụ na ọ bụ naanị n'ụdaume na myiriụdaume Igbo ka a na-etinye akara ụdaolu. N'ikpeazu, nwa nchọcha nyere ntuziaka ka ndị niile na-edeghachi Igbo jisie ike na-etinye akara ụdaolu n'ebe o kwesiri, ọ kachasi na mkpuruokwu ndi ahụ nwere otu nsupe, iji mee ka mputara ha doo ọgụ anyanwụ nke oma n'egbughi oge ọ bula. Nke a ga-eme ka ọ dirigụ mfe na nghota karisịa.

Mkpelite

Edemede a nke isiokwu ya bụ ụdaolu: dika ezi ngwa ọrụ n'ebe ntolite asụsụ na ederede Igbo di. A ga-eleba anya na nchọcha a site n'isiokwu ndi a, ụmiedemede, mkpelite, ntọala nchọcha, ntuleghari agumagu, nkowa isiokwu kpomkwem, ntuleghari atutu di iche iche, nchọcha e merela n'isiokwu, nchikota ntuleghari agumagu, nkowasi atutu, usoro a gbasoro wee mee nchọcha a, ngosiputa na nkowasi ngwa nchọcha, ebe nke ikpeazu bu nchikota nchoputagasi, mmechi na aro nwa nchọcha.

Ntọala

Awoanaghị agba ọsọ chihie n'efu. Tupu ihe emee, e nweriri ihe kpatara ihe ahụ jiri mee. Ya bụ, tupu nwa nchọcha ga-azọpụ njem, ọ ghaghịkụ ntú n'isi hama. Asụsụ Igbo bụ asụsundị Igbo na-asụ dika e jiri mara ha. Ndi Igbo bündi bi n'ebe a maara dika ala Igbo. Ọ bụ ya bụ ugwu ndi Igbo nwere. E nweghi asụsụ Chukwu kere n'enweghi olumba digasi na ya. Ọ bukwa n'olumba ndi a ka e si nwetazie Igbo izugbe, bụ nke e ji ede edemede Igbo rue taa, n'agbanyeghi na ụfọdundị odee ka na-ewebata olumba ha di iche iche n'ederede ha. Ọ dikwa mkpa ikwu na, Igbo izugbe ga-aka mma iji ede ihe ọ bula bụ edemede n'Igbo ka o nwee ike kwe ọgụ nghota, ebe ọ bụ na odee agaghị anọ nso ikowara ọgụ mputara okwu ụfọdụ bündi o jiri olumba ya deputa. Asụsụ bula nweriri ụda e ji asụ ya. Ya

mere ufodundị na-amụ amụmamụ asụsụ jì akọwa na asụsụ
bụdaolu mmadụ a haziri ahazi nke mmadụ jì akọwaputa
echiche obi ya site n'okwu ọnụ maọbụ edemede.

Ọzọ kwa, o doro ndi amụmamụ asụsụ anyanwa na e sitere n'amụmamụ mkpuruụdaasụ nweta ụdaolu. Ya bụ, mkpuruụdaasụ mutara ụdaolu. Ebe ọ bụ na akara ụdaolu ndi e nwere n'asụsụ Igbo di atọ putara ihe dika:

- i) ɸdaolu elu (')
 ii) ɸdaolu ala (`)
 iii) ɸdaolu ɸdansɸda (-)

Asụsụ Igbo bụ asụsụdaolu n'ezie n'ihi na, ọtụtụ mkpuruokwu Igbo ndị ahụ nwere otu nsupe juru eju bara abara. O bụrụ na e tinyeghi ha akara ụdaolu, o gaghi adicha mfe imata mputara ha n'okwu, n'ahiriokwu nakwa n'ederede digasi iche iche. Nchọcha a enwechabeghi ọtụtụ ihe e degorola n'isiokwu a kpomkwem n'ebe o di ukwu, beluso naani n'akwukwo ogugu Igbo ufo, bụ ebe odei di iche iche degoro ihe gbasara ụdaolu, akara ụdaolu ndi e nwere n'asusu Igbo, uru di iche iche akara ụdaolu baara ndi Igbo, wdg.

Nsogbu nchocha a nwere bu a naghị etinye akara ụdaolu tinyere amaghị nke eriri n'ebe akara ụdaolu Igbo dị n'ebe imirikiti ndị odei di iche iche n'ogasi. O bu maka nsogbu a a na-enwe n'ederede Igbo n'ebe oguu n'ere nwa nchocha jiri horo isiokwu a ka a mara ihe a ga-eme ka nghota diri onye o bula na-agu ihe e dere n'Igbo mfe.

Ókè nchọcha a ga-abụdaolu: ezi ngwa ọrụ n'ebe ntolite asụsụ na ederede Igbo dị. N'ihì nke a, a ga-achọputa ma e nwere ka a ga-esi mata mputara okwu Igbo ndị ahụ nwere otu nsupe n'etinyeghi ha akara udaolu n'ebe o kwesiri.

Mbunuche nwa nchocha bu:

- Ime ka ndi na-eede Igbo jisie ike na-etinyegasi akara udaolu n'okwu Igbo n'ebe o dabara adaba, o kachasi kwa n'okwu ndi ahụ nwere otu nsupe ka o nwee ike doo ogu anyị.

- Ime ka ndị odee Igbo niile mụta ka e si akanye akara ụdaolu n'ebe ọ dabara adaba
- {mata ma e nwere ka a ga-esi mata mputara okwu Igbo ụfọdụ nwere otu nsupe n'etinyeghi ha akara ụdaolu maọbụ deputa ha n'asụsụ Bekee. A ga-emezu nke a site n'ikọwaputa ụdị akara ụdaolu ndị e nwere, mkpa akara ụdaolu dị n'edemede Igbo, mkpuruụdaasụsụndị e kwesiriikanye ya na ndị n'ekwesighi. Ozo aburu usoro akara ụdaolu nke a ga-agbaso dika nke Igwe na Green, Nwachukwu na nke odinaala.

Ntuleghari Agumagu

E nweghi ka agumagu zue okè ma ọ buri na nwa nchocha ebughiuzo nyochagharia ma tulegharia ihe ndi odee ndiozo degorola gbasara isiokwu ahio na-eke maka ya. O bu maka iji nweta isi ihe a na-enyocha n'ederede a.

Ugwuona (2015:41) kowara ụdaolu dika ogoolu, ebe akara e ji egosi ya ka a na-akpo akara ụdaolu. N'aka nke ozo kwa, Emenanjo (2010:43) kowara akara ụdaolu dika tonim bu nke putara mkpuruụdaolu, etu mofim siri puta mkpuruasusu fonim ka fonim siri puta mkpuruudaasusu.

N'ihe omumuodidiudaasusu, e kere fonim uzo abuo, ha gunyere keusoro na kentukwasị. Fonim keusoro n'Igbo izugbe di iri ato na isii, ebe kentukwasị di abuo naani dika ụdaolu na ụdaala. Akara e jiri mara ha budi a (' '). E nwekwara ụdida ozo aha ya buadansuda bu nke nwere ike ibute ndiiche na nghota mkpuruokwu. Udaume niile na mgbochiume niile e nwere na mkpuru edemede bu fonim keusoro. Ihe e ji akpo ha fonim bu maka na ha na-ebute ndiiche na nghota n'etiti mkpuruokwu abuo maobu karja yiri onwe ha. E nwekwara ike ikpo asusuudaolu tereesi. N'aka nke ozo, Ikekonwu, Ezikeojiaku, Ubani, & Ugoji (1999:31) kwuputara na asusu bula na-enwe mgbanwe n'olu mkpoputa ya. Ihe nke a putara bu na o nweghi asusu a na-eji otu ụdị olu akpoputa. Asusu bula ga-enweririndianusoro mkpuruuda okwu ya, nkebiokwu

maobu ahiriokwu. Ha gbakwunyekwara na otutu asusu mba Afrika na ufodu asusu mba Esia bucha asusuadaolu. N'iga n'ihu, ha siru na Igbo bu asusuadaolu. E ji akara udaolu e gosiputa udiriadaolu e jiri kpoputa nkejiokwu di na mkporuokwu di iche iche dika:

akara udaolu elu (')

akara udaolu ala (`)

akara udaolu nsuda (-)

Ha nyegasiriomumaatundi dika akara udaolu e ji edeputa mkporuokwu Igbo dika:

A		B	
CH			
i)	oke	(iv)	isi (vii)
igwe			
ii)	oke	(v)	isi (viii)
igwe			
iii)	oke	(vi)	isi (iu)
igwe			

Na nkowa ha, ihe di iche abughii nsupe kama o buadaolu butere nghota puru iche maobundiche na mkporuokwu ndi a e deputara n'elu ebe a. O buru ma anyi lezie anya nke oma, anyi ga-ahu na mkporuokwu niile di na A, B na CH nwere otu nsupe. Ihe ga-eweta nghota puru iche na ha bu site n'enyemaka udaolu. Oge o bua e ji udaolu aruru di etu a, a na-asu na oru ya bu kenghota mkporuokwu maobu lezim. O dikwa mkpa ikwu na e nwere ike iji udaolu mee nghota puru iche n'etiti ahiriokwu na ibe ya n'Igbo dika:

i) Ó zùrù akwúkwó

ii) Ó zùrù akwúkwó?

Ahiriokwu (i) abughii ahirajaju maka nnochiaha bidoro ya nwere udaolu elu, ma (ii) bu ahiri ajuju maka nnochiaha bidoro ya nwere udaolu ala. Ihe a na-akpo nke a buorudaolu kenghota grama.

Okafo na Ewelukwa (2011:55) na-enye nkowa maka udaolu n'asusu Igbo dika ndi kacha puta ihe na ndi e nwere ike

ihụ ebe ọ bụla. Ha siri na ha buɔdaelu na ɔdaala, ebe ɔda nke mezuru ya atɔ buzi ɔdansɔda. Ha gbakwunyere na ɔdaelu so n'otu n'ime ɔdaolu nke e nwere n'asusu Igbo, ebe akara e jiri mara ya bu (/) buɔ nke a na-akanye n'elu ɔdaume na myiriɔdaume. E nwekwara ike ihuta ɔdaelu na nkejiokwu di iche iche. A bia n'otu nkeji nke ha kpɔrɔ (monosyllabic high tones) n'asusu Bekee. Ufɔduɔdaelu ndi a nwere naani otu nkeji gunyere ndi a:

bé	-	ebe obibi
dí	-	nna nwe ɔlo
sí	-	esimesi
nyú	-	inyu nsi
gbá	-	igba ɔsɔ, wdg.

E nwekwara ɔdaelu ndi nwere nkeji abuo nke ha kpɔrɔ (disyllabic high tones)

dika:

ézé	nke e ji ata ihe
élú	ihe na-anoghi n'ala
éhi	anu oriri, wdg.

E nwekwara ɔdaelu ndi nwere nkeji atɔ bu nke ha kpɔrɔ (trisyllabic high tones) n'asusu Bekee. Ha gunyere ndi a:

ósísí	-	nke e ji aruulo
ákwúkwó	-	nke a na-agu agu.
ókúpúpú	-	nke na-esi ike otita

E nwekwara ɔdaelu ndi nwere nkeji anɔ bu nke ha kpɔrɔ (polysyllabic tones) n'asusu Bekee, ha gunyere ndi a:

ógólógó	ihe toro ogo
ésímésí	isi ihe
ákáráká	onyinye Chukwu nyere mmadu

Ozo bu na Ogbalu (1974:18) kwuru na asusu Igbo bu asusuɔdaolu, n'ihi ya, ɔdaolu di ezigbo mkpa ma a bia n'ihe gbasara ɔtasusu na ɔsusu. O gbakwunyekwara na ɔ bu site n'enyemaka akara ɔdaolu ndi e nwere ka e ji ezipukarindiche

na-adị n'okwu na ibe ya ọ kachasị n'okwu Igbo ụfọdụ. Ogbalu na-enye ọmụmaatụ dika mkpuruokwu a bụ akwa, o nwere otu ụda mana mpụtara ya ruru anọ n'ọnuogu site na silebul 'a' na 'kwa' mejupụtara ya. Silebul 'a' nwere ike ibụdaelu, ụdaala, maobụdansuda. Iji mee ka okwu Ogbalu dokwuo anya, mkpuruokwu ndị e dere n'etinyeghi ha akara ụdaolu iji mee ka nghota ha dị mfe ga-enye onye ọ bụla na-agụ ya ezigbo nsogbu n'ihu na e tinyeghi ha akara ụdaolu bụ ihe nwere ike iziputa echiche a chorọ n'ime okwu ahụ. Ọmụmaatundị o nyere bụ okwu ndị dika: **akwa; oku, eze, isi na egbe**, wdg.

Otu aka ahụ kwa, Ume, Ugoji na Dike (2006:41) na-ekwu na Igbo nwere fonim atọ, mana ọ bụ abụọ n'ime ha kacha pụta ihe, ebe nke mezuru ha atọ ka a na-akpọdansuda. Fonim ndị a gụnyere ụdaelu, ụdaala na ụdansuda. Ha gbakwunyere na ụdansuda anaghiji eso ụdaala, kama ụdaelu nwere ike iso ya. N'okwu Emenanjo, asụsụ Igbo bụ asụsụdaolu dika asụsụ niile ndị e nwere na Naijiria ma ewezuga Fulfulde. Ọ sịkwara na asụsụ Igbo dị ezigbo iche n'asụsụ Bekee bụ asụsundjebeolu. A bịa n'ihe gbasara asụsụdaolu, e ji piichi maobu ogoolu eziputa ndiche ndị n'etiti mofim abụọ maobu karịa, mkpuruokwu abụọ maobu karịa, nkebieokwu abụọ maobu karịa, ahiriokwu abụọ maobu karịa dika ha yiri onwe ha site n'ụdaume, myiriudaume na mgbochiume digasi na ha. N'asụsụ Bekee mkpuruokwu a bụ 'goat' ga-aputariji ewu etu ọ bụla e siri dobe olu wee kpọputa ya. "Ọ bụ eziokwu na Bekee nwere ndiche na-adị na ngwaa na aha n'okwu ụfọdụ ha nwere. N'okwu ndị dika mkpiche. Ọmụmaatụ:

/ikspɔ:t/	euport	ngwaà
/ekspɔ:t/	euport	áhà
/impɔ:t/	import	ngwaà
/impɔ:t/	import	áhà

N'iga n'ihu, e nwere ụdị asụsụdaolu abụọ, ha bündi a;

- i) Asụsụdaolu rejista
- ii) Asụsụdaolu konto

N'asụsụdaolu rejista, a na-enwe ụda ngwe na ụdaolu ngwe. Igbo sonyere n'asụsụdaolu rejista ya bụ; ụdaelu na ụdaala Igbo enweghi ụdaolu ngwe kwuuru onwe ha ma buri tonim nke aka ha dika ha si adi n'asụsụdaelu ngwe be Mandierin Chinese bu ebe e nwegasiri ụdaolu ndi dika ụdansi maobu ụda eluala maobu ụda alaala ka tonim zuru okè ma putakwuo ihe.

Ezeuko na Chira (2005:92) hutara ụdaolu dika ogo olu e jiri kpoputa ụda maobu ụdaokwu. Etu e siri kpoputa mkpuruokwu bu ya na-eme ka e nwee nghota puru iche ihe okwu ahụ putara. Ha siriri na akara e ji ama ogo olu mkpoputa ụda maobu okwu ka a na-akpo akara ụdaolu. Ha gbakwunyere na o bu akara ụdaolu a a na-ekwu maka ya na-eme ka e nwee echiche na nghota n'okwu. Ya bu, akara ụdaolu nonodu ka fonim kentukwasị. Etu mkpuru ụdaasusu si enye echiche di iche n'okwu ha batara na ya ka fonim kentukwasị si enyekwa nke ya. Ha kwukwara na e nwere akara ụdaolu abuo putakarisi ihe dika; akara ụdaelu na akara ụdaala, ebe nke mezuru ha ato buzi nke a kporo akara ụdansi (' ` -). Orundi digasi iche iche akara ụdaolu na-arụ n'asusu Igbo dika ha kwuru gunyere ndi a:

- i) O na-enye aka igosiputa nghota mkpuruokwu nwere tinyere ndiche di n'okwu ndi nwere otu nsupe dika:
àgwà   nke a na-akpa akpa
àgwá   igwa mmadu okwu
- ii) Akara ụdaolu na-enye aka igosiputa ndiche n'ahiriokwu nkwasara na ahiriokwu ajujuo burugodu ma akara ajuju adighi na ya. {maatụ:
Ó nò yá. (ahiri ajuju)
Ò nò yá. (ahiri ajuju)
Í gàrà bé Òlà. (ahiri nkwasara)
Ì gàrà bé Òlà (ahiri ajuju), wdg.
- iii) Echiche na nghota digasi iche iche e nwere ike ihuta n'ahiriokwu bu site n'ụdaolu ka ha si aputa ihe.
Omumaatụ:
Òbí bùtèèrè m ábó (nkwasara)

Òbí búteré m ábó (ahịrintimiwu) wdg.

N'otu aka ahụ, Ezema (2012:4) sịrị na asụsụ Igbo bụ asụsụudaolu. Ihe ọ pụtara bụ na ụdaolu na-agbanwe nghọta dị na mkpuruokwu. Dịka ihe ịmaatụ, okwu dịka akwa nwere ike nwee nghọta atọ maọbụ anọ, ọ bụ akara ụdaolu ga-eme ka a ghọta ha n'otu n'otu. Okafọ na Ewelukwa (2012: 61) n'uche ha sịrị na asụsụ Igbo bụ asụsụudaolu. Ihe ọ pụtara bụ na ọtụtụ mkpuruokwu Igbo ka e ji ụdaolu amata. N'agbanyeghi, akara e ji ama ụdaolu ka a na-akpọ akara ụda. Ọ bụ akara ụdaolu na-egosi ụda dị iche iche na mkpuruokwu. Ọ na-egosikwa na mkpuruokwu ahụ lara elu ọ dị ala maọbụ na ọ dị nsụda. Ha sịrị na asụsụ Igbo nwere ụdị akara ụdaolu atọ bụndị a:

- akara ụdaolu elu (')
- akara ụdaolu ala (`)
- akara ụdaolu nsụda (-)

N'ikpeazụ, ha sịrị na mkpuruuda Igbo ndị tosiri ibu akara ụdaolu n'asụsụ Igbo bụdaume niile e nwere n'Igbo tinyere myiri daume abụondị e nwere n'Igbo sọsọ. Osuagwu et al (1977:36) kwuru na ụdaolu na-enye aka n'ebe ọ dị ukwuu n'odidị ogo usorookwu. Ha sịrị na ọ bụdaolu ka e nwere ike iji mata mputara okwu ọ bụla anyị bu n'uche. Omumaatu ahiriokwu ndị ha nyegasiri gunyere ndị a:

- i) Ó biálá (He has come)
- ii) Ò bíálá (has he come?)
- iii) Ànyí rìrì jí (we ate yam)
- iv) Ànyì rìrì jí (did we eat yam?), wdg.

Ọ bụrụ ma anyị leruo anya ala n'ahiriokwu ndị a, anyị ga-ahụ na ahiri nke 'I' na 'iii' bụgasị ahiri nkwasara, ebe ahiri 'iii' na 'iv' bụzi ahiri ajuju.

Ebe ọ bụ na a tūlegharichaala agumagundị odee ụfọdụ derela gbasara isiokwu, ọ dịkwa mkpa ka nwa nchọcha kwuputa echiche ya banyere ha. N'orụ a, a hūtara ụdaolu dịka otu njirimara dị oke mkpa banyere asụsụ Igbo. Asụsụ Igbo bụ asụsụ e ji ụda ya ma a na-asụ ya amata ihe ọ pụtara. Ọ bụ site n'ụda mkpuruokwu dị iche iche ka e nwere ike isi kōwaa ọtụtụ

ihe dī iche iche. Ka anyī lee ọmụmaatụ mkpụrụokwu ndị a
nwere otu nsupe anya ka o nwee ike dokwuo anya.

èké aha ahia

éké aha anụohia na elo mmadu

ékè ekereuwa

úkwù akụkụ ahụ mmadu

úkwú ihe buru ibu

úkwù ihe e kpokọtara ọnụ dika úkwù aziza, ukwu
nkú, wdg

Mkpụrụokwu ndị a nwechara otu nsupe mana ọ bụ site
n'enyemaka akara ụdaolu ndị e tinyegasiri ka nghota ha jiri
puta ihe nke oma.

Nkọwa Isiokwu

Ebe ọ bụ na nghota anaghii ezucha okè n'edemede ọ
bula e dere n'Igbo ma obughii site n'enyemaka akara ụdaolu
n'okwu ndi ahụ yiri onwe ha ma nwekwaa otu nsupe. A ga-
akowazi kpomkwem ihe isiokwu a na-aruta aka. N'ih i nke a,
asusu Igbo bu asusudaolu. Ihe nke a putara bu na e nweghi ka
a mata mputara okwu Igbo ufodu, o kachasikwa ndi yiri onwe
ha maobundi ahụ nwere otu nsupe. Site n'itinye ha akara
udaolu abundi a putakarisi ihe ka nghota ha ga-esi puta ihe
n'ebe ogu no.

E tere ugba e tere azu, ụdaolu na akara ụdaolu bu ejewe
aghaghi n'asusu Igbo. Etu 'na' si di mkpa n'omumu asusu Igbo
ka ụdaolu na akara ya si di mkpa. Nke a mere na onye o bula
maara nke o riri na nka edemede tosiri i na-etinyegasi akara
udaolu n'edemede ya ebe o kwesiri. O ga-enyere ogu aka
ighota okwu ndi ahụ nwegasiri otu nsupe karia inyo ha enyo.
Aha ozo e jiri mara akara ụdaolu bu fonim kentukwasị. Ihe
kpatara e jiri kpo ya fonim kentukwasị bu maka na a na-
atukwasị ya n'udaume maobu na myiriudaume Igbo nke di
n'ime mkpụrụokwu abuo karia iji gosiputa nghota di iche iche.

Ọzọ kwa, a bịa n'ihe gbasara ọmụmụọdịdịdaasụsụ, e kere fonim ụzọ abụọ,

- i) keusoro
- ii) kentụkwasi

Keusoro n'Igbo izugbe dị iri atọ na isii, ebe kentụkwasi dị naanị abụọ ha bụdaelu na ụdaala. E nwekwara ụdịda ọzọ a na-akpọda nsụda nke nwere ike ibute ndịiche na nghota mkpụrụokwu. Ọ bụdaelu a sūdara nwa obere mere e ji akpọ ya ụdansūda. Ọmụmaatụ fonim keusoro gụnyere ụdaume niile na mgbochiume niile e nwere na mkpụrụedemede Igbo. Ebe fonim kentụkwasi bụdaelu ('), ụdaala (`) na ụdansūda (-). E nwekwara ụdị asụsụdaolu abụọ dika:

- i) Asụsụdaolu kōnto
- ii) Asụsụdaolu regista/levul

Ikekeonwụ n'ime Ugwuona (2015:41) kōwara na asụsụdaolu bụ nke a na-enweta na mba Eshia dika Chinese. Vietnamese bụ asụsụdaolu kōnto ma otutụ asụsụdaolu mba Afrịka bụ asụsụdaolu regista/levul. Igbo bụ asụsụdaolu regista/levul, etu a ka ọ dīkwa n'Efik, Edo, wdg. A bịa n'Igbo, e ji ụdaolu arụrụ abụọ dī mkpa dika nke lezikal na nke grama dika e kwuburu na mbụ. E lee anya n'orụ nke lezikal, ọ na-eme ka e nwee nghota puru iche site n'otu mkpụrụokwu rue n'ọzọ. {maatụ:

ákwa	nke a na-ebe ebe
àkwà	nke a na-edina edina
ákwà	nke a na-eyi n'ahụ
àkwà	nke a na-eri eri

N'omummaatundị e nyegasiri n'elu ebe a, anyi ga-ahụ na akara ụdaolu mere ka a ghota ndịiche digasi n'okwu ndi ahụ nwere otu nsupe.

N'orụ nke grama n'Igbo, a na-eji ụdaolu eme nghota puru iche site na nkebiokwu maobu ahiriokwu na ibe ya dika:

Ó rùrù mgbede nkwasara
Ò rùrù mgbede ajuju

Ó jèrè Óká	nkwusara
Ò jèrè Óká	Ajuju

Ó bèrè ákwá	nkwusara
Ò bèrè ákwá	ajuju

Há zùrù óhí	nkwusara
Hà zùrù óhí	ajuju, wdg

Ntulegharị Atụtụ

Ilechukwu (2016:18) siri na atụtụ bụ echiche a haziri nke ọma nakwa usoro ime ihe aromaro maọbụ iwu nke mmadụ, ebunnuuche iwu a buikowaputa arumarụ maọbụ ederede nke ụzọ ya na nke atụtụ ahụ ga-agakọta ọnụ.

Atụtụ Akụkụ Nnọrọonwe

Ọ bụ Goldsmith tuputara atụtụ a n'afọ (1976). Ihe kpalitere mmụọ ya bụ na ọtụtụ asụsụ n'ụwa bụ asụsụdaolu dika asụsụ Igbo so n'otu n'ime ha. Ebe ọ bụ na e weputara atụtụozo nke na-ewebata ụdaolu na nkowa ya, nke a ka a na-akpọ atụtụ akụkụ nnọrọonwe. Atụtụ a na-ekwusi ike na okwu ọ bụla nwere agbà abụọ dika:

- a) Agba ụdaolu, na
- b) Agba mkpuru edide

A tuputara aro gbasara etu a ga-esi na-eziputa ụdaolu Igbo n'akwukwọ. E ji akara nlamelu (´) na-ezi ụdaolu elu ma jiri akara uhie (-) ezi akara ụda nsụda, ebe e ji akara nlamala (`) were eziputa akara ụdaolu ala. Ka o sila dị, a na-atụ atumatụzọ kacha mma a ga-esi na-akanye akara ndị a n'ederede Igbo. Imirikiti kwenyere na o kwesighi ka a na-akanye akara n'okwu niile otu oge. Nke a bụ n'ihi na ha siri na ọ ga-emetọ akwukwọ ederede ahụ ma magharịa onye na-agu akwukwọ maọbụ ederede anya. Aromaro a e nweela usoro atọ maka nke ga-aka mma, mana n'ime atọ a, abụọ naanị bụ ihe e ji aruorụ rue taa. Òtù abụondị a bụ òtù Williamson na òtù

Welmers. Dịka etu Mbah na Mbah (2014:26) si kọwaa, Williamson na ndị òtù ya tọmadị Emenanjo na-akọwa na ọ dighị mma i na-akanye akara ụdaolu elu elu n'akwukwọ ma ncha ncha. {maatụ: mkpuruokwu ọ bụla nwere naanị akara ụdaolu elu elu dịka akwukwọ, ogologo, osisi, ọkpukpu, eriri, akuko, ariri, ogugu wdg.

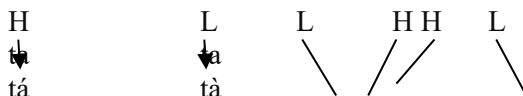
Ha si kwara na a ga-eji akara nlamala egosi ụdaolu ala n'uju dịka àlà, àjà, àgbà, àgwà, àmà, àkwà, isì, òkè, riri, àmàrà, àkù, itè, ùdù, ènwè, òfufè, ikùkù, wdg. A biazie n'igosiputa akara nsụda, ọ ga-abu: égō, érō, ájā, nwókē, wdg.

Ọzọ kwa, ndị otu Welmers nke Nwachukwu so n'ime ya na-akọwa na a ga-eji akara nlamelu egosiputa akara ụdaolu elu na nke nsụda, ebe a ga-eji akara nlamala egosiputa akara ụdaolu ala. E nwekwara ike ịjị òtù akara gosiputa akara ụdaolu elu na nsụda n'ihu na ọ bụ naanị ụdaolu nke bụuzo n'ọtụtụ ụdaolu yiri onwe ha ka a na-akanye ya. Mgbe ụdaolu abụọ bụ akara ụdaolu elu, ihe ọ putara bụ na nke izizi bụ ụdaolu elu, ebe nke abụọ bụ ụdaolu nsụda. Ọmụmaatụ: érō, aja ájā, égō, wdg. Lee mkpuruokwu ndị a: Àmádí, òfúmá, éké, égō, wdg. Na mkpuruokwu ndị a, **Amadi** putara ụdaolu ala, elu elu, **ofuma** otu aka ahụ, **eke** apụta ụdaolu elu elu, **ego** apụta ụdaolu elu nsụda. E nwekwara ike ịjị ụdaolu nlamala gosiputa ụdaolu ala dịka n'okwu ndị a: àgba, Ìgbo, wdg. Ebe a, ụdaolu '**agba**' bụ ụdaolu ala-ala, ebe 'Igbo' bụkwa ụdaolu ala-ala. N'ime usoro ndị a niile, e nwekwaghị nke a ga-asị kacha ibe ya mma. Ihe dị mkpa bụ usoro onye gbasoro were kanye nke ya.

Nchọcha E Merela n'Isiokwu

Oyebade na Mbah (2008) kwuputara na ọ bụ site n'ikikere ụdaolu ka e ji amata mpụtara okwu asụsundị so n'asụsụ ụdaolu rejista. Ha gara n'ihu kwue na ihe dika isiri mkpa bụda e ji akpọtuta okwu ndị a, nkebiokwu nakwa ahiriokwu ufordu bündi e siri n'asụsụ dī ichē ichē nweta.

Williams (1976) siri na asụsụ Igbo so n'otu asụsụdaolu mere o ji di mkpa na a ga-eji akara ụdaolu ziputa mputara okwu o bula ka o gbochie mgbagwoju anya n'ebe onye ga-aguputa edemede maobu ederede no. N'okwu Williams, o ziputara ụdaolu asụsụ rejista na ụdaolu asụsụkonto dika:

Anwasia (2013) n'uche nke ya kowara na mkpiche sitere n'ụdaolu kpomkwem. O nyegasiriomumaatundi a dika:

aka	/áká/	-akukụ ahụ mmadu
aka	/ákà/	-mgbà olu
egwu	/égwú/	-nke e ji úkwù agba
egwu	/égwù/	- ùjọ
isi	/ísí/	-akukụ ahụ mmadu
isi	/isì/	-nke e ji imi esi
akwa	/ákwá/	-nke a na-ebe ebe
akwa	/ákwà/	-nke a na-eyi n'ahụ
ire	/iré/	-akukụ ahụ mmadu
ire	/irē/	-azumahia
Ọka	/Ọka/	-aha obodo
ọka	/ọka/	-nke a na-ata ata

N'uche Ezeomeke (2011:219), asụsụ Igbo bu asụsụda. Ya mere o ji di mkpa na onye o bula na-ebe Igbo ga na-etinye akara ụda n'okwu ụfodu nwere otu nsupe. O ga-eme ka amata etu okwu ndi ahụ si ada ụda bu nke ga-enyere ya aka ka echiche ya kwe nghota.

N'okwu Igbo ụfodu, e nwere ndi nghota ha ruru abuo maobu karia. O bu naani mgbe e inyere ha akara ụda ka a ga-enwe ike

mata ha. Ọmụmaatụ, mkpuruokwu ndị dika ‘isi’, akwa, oke, wdg dī anọ anọ. Ọ bụrụ ma odee dee ha etu ahụ n’etinyeghị ha akara ụda, ọ ga-ara ahụimata nke a na-ekwu maka ya. Nke a mere e jiri si na ọrụ akara ụdaolu na-arụ n’asụsụ Igbo kariri akari. Akara ụdaolu na-enye aka igosiputa ndiche dī n’okwu ndị dī abụọ maọbụ kariya ma ha nwere otu nsupe ma yie onwe ha dika n’okwu ndị a:

àkwà	-	nke a na-edina edina
àkwá	-	nke a na-ata ata
ákwà	-	nke a na-eyi n’ahụ
ákwá	-	nke a na-ebe ebe
ìsì	-	nke a na-ekpu ekpu
ísí	-	akụkụ ahụ mmadụ
ìsì	-	nke e ji imi esi
ísì	-	isi nri
òkè	-	ihe ruru mmadụ
òké	-	anụ na-ebi n’ụlọ maọbụ n’ọhịa
ókè	-	njedebe ihe
óké	-	ihe n’abughị nne
ígwè	-	nke a na-agba agba
ígwé	-	nke a na-echi echi
ìgwè	-	njuputa na mmadụ, wdg.

Nwozuzu (2008:15) hụgara ụdaolu dika otu n’ime agwara ụdidiụda ndị e nwere n’asụsụ Igbo. Ọ sịkwara na olumba dum e nwegasiri n’ala Igbo na-eji akara ụdaolu eweputa ndiche dī na ha abụọ ma ọbughị etu a, ọ ga-ara ahụikowa mkpuruokwu ndị ahụ nwere otu nsupe maọbụ yie onwe ha.

Nchịkọta Ntulegharị Agumagu

N’uzọ dī nkenke, nwa nchọcha ahụla echiche ndị mmadụ banyere ụdaolu n’uzọ dī iche iche site n’aka ndị odee ụfọdụ gbasara ya bụ okwu akpụ n’ọnụ. A chọputara na ụdaolu

bụ ejewe aghaghị n'ederede Igbo. E wezuga ụdaolu na akara ya, e nweghị onye ga-amata mputara okwu Igbo ụfọdụ, ọ kachasịkwa n'okwu ndị ahụ yiri onwe ha nakwa ndị ahụ nwere otu nsupe.

Usoro Nchọcha

Ọ bụ akara ụdaolu usoro ọdinala ka a gbasoro mee nchọcha a. Usoro a na-akọwa na a ga-etinye akara ụdaolu n'ụdaume na myiriụdaume niile putara ihe n'edemede.

Ụdị Nchọcha

Nwa nchọcha ọjọọ usoro ọbaakwukwọ mee nchọcha a. Ọ bụ nchọcha e mere site n'ịga n'ọbaakwukwọ ịgasị iche iche nweta ngwa ndị ga-enye aka n'ọrụ a. Ya mere e jiri ọrụfọdụ akwukwondị a rụturu aka n'isiokwu nchọcha a.

Ngwaọrụ Nchọcha

Ngwa ọrụ nwa nchọcha jiri mee nchọcha a bụ akwukwọgụgụ ịgasị iche iche o nwetagasiri ịka semina pepa, jonal, tesisi, feskrift wdg. bündi e degoro ihe yitere isiokwu a buụdaolu: ezi ngwa ọrụ n'ebe ntolite asusu na ederede Igbo ị.

Ngosiputa na Nkọwasị ngwa Nchọcha

Ebe a, nwa nchọcha ga-akọwa etu ụdaolu siri ị mkpa ma a ịa n'ihe gbasara odide asusu Igbo. A ga-emezu nke a site n'ịdabere n'ihe e nwetagasiri gbasara echiche ndị odee ị iche iche.

Ntucha Ihe E Nwetara

Nwa nchọcha ga-ejizi nwayọ tuchaa ma hazie ihe dum o nwetara gbasara isiokwu ederede a site n'echiche ndiokammuta ịgasị iche iche na nchọputa e mere.

A chọputara na ọ bụ n'alaka amumamụdaasusu ka e si nweta ụdaolu. Ụdaolu n'onwe ya ezigbo mkpa ma a ịa n'ihe

gbasara edide Igbo, ebe ọ bụ na asụsụ Igbo so n'otu n'ime asụsundị ahụ bụ asụsụdaolu. Nchọcha e mere gosiputara na e nwekwara ike ikpọdaolu 'ogoolu' maọbụ 'piichi' maọbụ 'tonim', ebe akara e ji egosi ya bụzi akara ụdaolu. Nchọcha e mere egosila na e nwekwara ike ikpọ akara ụdaolu 'fonim', ebe akara e jiri mara ya bụ fonim kentukwasị. A biazie na fonim, ọ diuzo abụọ putara ihe dika **fonimkeusoro** na **fonim kentukwasị**. Fonim keusoro n'Igbo izugbe di iri atọ na isii n'onyogu, ebe kentukwasị di naanị abụọ putakarịsiri ihè. Akara e jiri mara ha bündi a (' '). Nchọcha a gosikwara na e nwere ụda ọzọ a maara dika ụdansụda. Akara e jiri mara ya bụ (-). Ihe ọ putara bụ na e mere elu e mere ala, akara ụdaolu ndi e nwere zuru atọ n'onyogu.

A chọputakwara na ụdaume niile na mgbochiume niile e nwere n'Igbo bụcha fonim keusoro. Ọzọ aburū na ụdansụda anaghị eso ụdaala maọbụdaelu.

Nchọcha e mere gosiri na ihe di mkpa gbasara akara ụdaolu abughị nsupe okwu kama ọ bụdaolu butere nghota pụrụ iche maobundiche na mkpuruokwu dika na mkpuruokwu ndi a:

{eze, eze} {oku, oku, } {ozo, ozo } {okwa, okwa }wdg.

Ọzokwa, a chọpụara na e nwere ike iji akara ụdaolu mee ka nghota di iche diri n'etiti ahiriokwu na ibe ya dika:

    Ò siri ófè ònúgbù (nkwusara)   Ò   gàrà
    úlòúkà (nkwusara)

    Ò siri ófè ònúgbù (ajujụ)   Ò   gàrà
    úlòúkà (ajujụ)

A chọputara na ọ bụ naanị n'ụdaume na myiriụdaume ka a na-akanye akara ụdaolu. A naghị akanye akara ụdaolu na mgbochiume Igbo

Nchọcha e mere gosiri na e nwere ụfọdụdaelu bündi nwere naanị otu nkeji dika:

hú	-	ihụ ihe
tá	-	ịta ihe
kwú	-	ikwu okwu
sá	-	ịsa ahụ

Udaelu ndị nwere nkeji abụọ dika:

élé	-	anụmanụ
ónwú	-	nke a na-anwụ anwụ.
ára	-	isi mgbaka
ólú	-	akụkụ ahụ mmadụ.

Udaelu ndị nwere nkeji atọ dika:

áhúhú	-	nke na-arigharị arigharị
ákúkó	-	nke e ji ọñụ akọ
akpukpọ	-	nke kpuchiri anụ ahụ mmadụ

Udaelu ndị nwere nkeji anọ dika:

ékwúmekwú	-	nke a na-ekwu ekwu
ázúmázú	-	izụ na ire ahịa
ákómákó	-	nke e ji ọñụ akọ, wdg.

A chọputara ọrụ dị iche iche akara ụdaolu na-arụ n'asụsụ Igbo dika:

- Inye aka igosiputa ndiche dị n'okwu ndị dị abụọ maọbụ kariya, ọ burugodu na ha nwere otu nsupe.
- Inyere ọgụụ aka ighota ederede ọ na-agu maọbụ na-enyocha.
- Inye aka gosiputa ndiche n'ahiriokwu nkwusara na ajuju, a sịkwaariji na akara ajuju adighi na ha.

Nchọcha e mere gosiri na asụsụ niile nọgasị n'ala Najjiria bụcha asụsụdaolu e wezuga Fulfulde. A chọputakwara na e nwere ụzọ asụsụdaolu abụọ dika:

- i) Asụsụdaolu rejista
- ii) Asụsụdaolu kọnto

Asụsụ Igbo so na ndị nwere asụsụdaolu, tinyere Efik, Edo na ndịozo kwa. Nke a mere Anagbogu, Mbah na Eme (2010: 137) jiri kwue na asụsụ niile e nwere na mba Eshia bụcha asụsụdaolu kọnto dika: Kantoniis, Bomesa, Mandjarin, na ndịozo.

A chọputara na e ji ụdaolu arụọrụ lezikal na grama.
N'ọrụ lezikal, lee ọmụmaatụ ya:

òké anụulọ na ọhịa
óké nke n'abughị nne
òkè ihe ruuru mmadụ
ókè ebe ihe jedebere

A bịa na nke grama, e ji ụdaou eme nghọta pụrụ iche site na nkebiokwu maọbụ ahiriokwu dika:

Ó bụtèèrè yá úgbóàlà.
Ò bụtèèrè yá úgbóàlà.

Ó zàrà ájùjù
Ò zàrà ájùjù

A chọputara na e nwere òtù atọ kwurula ụzọ kacha mma maka nkanye akara ụdaolu dika otu ndị a:

- i) Williamson, Emenanjo na ndịozo
- ii) Welmers, Nwachukwu na ndịozo

Williams, Emenanjo na ndịozo kwuru na ikanye akara ụdaolu elu-elụ (//) n'okwu ga-emetọ akwụkwọ, ebe okwu ndị nwere ụdaolu ala-ala bụ naanindị e tosirikanye akara dika n'okwu ndị a:

àlà, 'àjà, àmà, ènwè, àgwà, ikùkù, wdg. Otu aka ahụ ka ọ dīkwa n'okwu nwere akara ụdaolu elu na nsụda dika:

égō, érō, ájā wdg

Ebe Welmers, Nwachukwu na ndịozo kwuru na a ga-eji akara nlamelu egosiputa akara ụdaolu elu na nke nsụda, ma were akara nlamala gosiputa akara ụdaolu ala. Ozo aburū na ebe ọ bụ naanịdaolu nke bu ụzọ n'ọtutụdaolu yiri onwe ha e tosirikanye akara ụdaolu. Ozo kwa bụ na e nwekwara ike iji ụdaolu nlamala gosiputa ụdaolu ala dika: òdo, àka, àla, àgwa, wdg. karịa ikanye ụda nke ikpetemazụ akara.

Nchịkọta Nchọputagasi, Mmechi na Aro

Ebe a, nwa nchọcha ga-achikọtazi ihe dum ọ chọputara ọnu n'ụzọ dị nkenke ma pịachie edemede nchọcha a ma nye ntuziaka n'ihe a ga-eme iji gboo nsogbu nchọcha a.

Nchikọta Nchọputagasi

A chọputara na imirikiti ndị odee Igbo a naghị etinye akara ụdaolu n'edemede ha. Ụdaolu bara nnukwu uru n'ebe asụsụndị e nwere na mba Afrika nọ, ọ kachasikwa n'ebe Asụsụ Igbo dị. E wezuga ụdaolu, ọ ga-ata akpụmata ihe okwu Igbo ụfọdụ putara. Ebe ọ bụ na ụfọdụ mkpuruokwu na-aputa ihe n'edemede na-enwe otu nsupe. O nweghị onye ga-ama ihe nke ọ bụla putara ma ọbughị site n'enyemaka akara ụdaolu.

Mmechi

Na nchọcha e mere, nwa nchọcha mejuputara ebumnuche ya bụdaolu: ezi ngwa ọrụ n'ebe ntolite asụsụ na ederere Igbo dị. Site n'ikọwara ọhaneze mkpa ụdaolu na akara ya dị n'ebe asụsụ na ederere Igbo dị. Ọ ga-adị mma ka onye Igbo ọ bụla jisie ike hụ na a kwalitere ọsụsụ na odide Igbo ka edemede anyị bụrụ akwaa akwuru n'anya ndị mmadụ.

Aro

A na-atụ aro ka ndị Igbo na ndị odee niile jisie ike na-aghota ụda okwu nwere ma nwee ike na-etinye akara ụdaolu n'ebe ndị ahụ e nwere okwu yiri ibe ha maobundị nwere otu nsupe, nke a ga-eme ka o doo ọgụ anyị karịa i na-enyo ụfọdụ okwu enyo, maobu kpohie ha.

Ọzọ aburū na odee ọ bụla ga-agba mbọ mara usoro ọ ga-agbaso n'ikanye akara ụdaolu n'okwu, karịa i na-agwakota ha ọnu. Ya bụ, nke onye na-agbaso kwesiri ibu otu usoro. Nwa nchọcha na-atukwa aro ka ndị na-aruputa igwe komputa jisie ike tinyezue akara niile bundi na-aputa ihe n'edemede Igbo, nke a ga-enye aka ime ka ebumnuche nchọcha a puta ihe.

Ndị na-akuzi Igbo, malite n'ogo ụloakwukwo sekondiri jisie ike ma weputa ohere maka nkuzi ụdaolu ma mee

ka ụmụakwụkwondị a mata uru itinye akara ụdaolu bara n'asụsụ Igbo. Ọ bụrụ ma e tinye aromaro ndị a n'ọrụ, ederede Igbo na nguputa ya ga-adị mfe karịa ka ọ dị na mbụ.

Edensibịa

Anagbogu, P.N., Mbah, B.M. & Eme, C.A. (2010).

Introduction to linguistics second edition. Awka:
Amaka dreams.

Anwasia, N.G. (2013). “Ntulekọrịta mkpụrụdaasụsụ Igbo na

mkpụrụdaasụsụ Nnewi na ka o siri metụta mmụta”.

Nchọcha e mere na Ngalaba Amụmamụ Lingwistiks na
Igbo, mahadum Steeti Imo.

Emenanjo, E.N. (2010). *Fonoloji na mofoloji n'Igbo*. Onitsha:

Varsity publishing company.

Ezema, T.O. (2012). *Nkuzi ụdaasụsụ Igbo*. Kontagora: Unique

press.

Ezeomeke, S.O. (2011). *Igodo nghota utoasụsụ Igbo*. Enugu:

Easy-quality press.

Ezeuko, R.O. & Chira, A.E. (2005). *Fonetiiks na fonoloji Igbo*.

Awka: Kristophel publishers.

Ikekonwu, C., Ezikeojiaku, P.A. Ubani, A & Ugoji, J. (1999).

Fonoloji na grama Igbo. Ibadan: University press.

- Ilechukwu, D.I. (2016). Nganusoro n'asụsụ Igbo". Nchọcha e mere na Ngalaba Amụmamụ Igbo, Afrịka na eshĩa, Fakọlti keatị, Mahadum Nnamdi Azikiwe, Oka.
- Mbah, B.M. & Mbah, E.E. (2014). *Atụtụ amụmamụ asụsụ*. Enugu: University of Nigeria press.
- Nwaozuzu, G.I. (2008). Dialects of Igbo language. Nsukka: University of Nigeria press.
- Ogbalu, F.C. (1974). *School certificate/G.C.E. Igbo*. Onitsha: University publishing company.
- Okafo, C.U. & Ewelukwa, U. (2011). *Nhazi asụsụ Igbo maka ule junio sekondiri n'usoro bezik edukeshon*. Onitsha: A.C. global publishers
- Osuagwu, B.I.N. et al (1977). *Fundamentals of linguistics*. Owerri: Colon concepts
- Oyebade, F. & Mbah, E. (2008). "Trendis in the history of modern phonology" in B.M. Mbah & E.E. Mbah (Eds). History of linguistics and communication: A festschrift in honour of Professor P.A. Nwachukwu. Pp 31-49.
- Okafo, C.U. & Ewelukwa, U. (2012). *Nhazi asụsụ Igbo maka ule sinio sekondiri na koleji, W.A.S.S.C.F., NECO, G.C.E., J.A M.B.* Onitsha: A.C. global publishers.
- Ugwuona, C.N. (2015). *Ntọala na isiokwu ufodu na fonoloji Igbo*. Enugu: University of Nigeria press.

Ume, I.A.O., Ugoji, J.U. & Dike, G.A. (2006). *Ụmị nkowa
ụtọasụsụ Igbo*. Owerri: Ark publishers.

Williams, E.S. (1976). Underlying tone in Margi and Igbo